

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٣٢٥٢٦

دانشگاه شاهرود

دانشکده هنر

پایان نامه
جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
تصویرسازی

عنوان پایان نامه :

تبیین ویژگی‌های تصویری دیو و فرشته در تصویرسازی‌های چاپ سنگی
دوره‌ی قاجار

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمد خزائی

عنوان پروژه عملی:

تصویرسازی چند داستان عامیانه‌ی منطقه‌ی خراسان

استاد راهنما:

جناب آقای سید حمید شریفی آل هاشم

استاد مشاور:

جناب آقای پرویز حاصلی

۱۳۸۸/۱۲/۱۷

تذکره اطلاعات درازن علمی بزرگ
شهرت بزرگ

نام دانشجو:

سید طاهر موسوی

بهمن ۱۳۸۷

۱۳۲۵۲۶

دانشگاه شاهرود

دانشکده هنر

به نام خدا

تمامی حقوق مادی و معنوی این پایان نامه تحصیلی متعلق به دانشگاه شاهد است و هر گونه نقل مطالب با ذکر نام دانشگاه شاهد، نام استاد راهنما و دانشجو بلامانع است. دانشجویان در صورتی می توانند نسبت به چاپ مقاله مستخرج از پایان نامه خود اقدام کنند که مقاله مورد تأیید استاد راهنما قرار گرفته باشد. همچنین به هنگام چاپ مقاله ذکر نام استاد راهنما ضروری است. عدم رعایت موارد فوق موجب پیگرد قانونی است.

« معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی

تاریخ
شماره
پیوست

صور تجلسه دفاع

بدین وسیله جلسہ دفاعیہ کارشناسی ارشد آقای سید طاہر موسوی دانشجوی رشتہ: تصویر سازی رسالہ نظری: تبیین ویژگی های تصویری دیو و فرشتہ در تصویر سازی های چاپ سنگی دورہ ی قاجار

پروژہ عملی: تصویر سازی چند داستان عامیہ ی منطقہ خراسان
در تاریخ ۱۳/۱۱/۸۷ برگزار و نمرہ رسالہ نظری ۱۷۸۷۵ و پروژہ عملی ۱۹
و میانگین آن بہ عدد ۱۸۱۹۵ و بہ حروف ہمبہ ر ن و ن م م م اعلام می گردد.

اعضای هیات داوران

امضاء

۱- آقای محمد خزایی (استاد راهنما)

امضاء

۲- آقای حمید شریفی (استاد پروژہ عملی)

امضاء

۳- آقای پرویز حاصلی (استاد مشاور)

امضاء

۴- آقای محسن محمدی (داور مدعو)

امضاء

۵- آقای خشایار قاضی زداه (داور داخلی)

امضاء

۶- آقای مہدی پوررضائیان (نماینده تحصیلات تکمیلی)

مدیر گروہ رشتہ: ارتباط تصویری - گرافیک

نام و نام خانوادگی: عبدالرضا چارثی

امضاء:

دانشگاه شاهرود

دانشکده هنر دانشگاه شاهرود

چکیده پایان‌نامه

این چکیده به منظور چاپ در نشریات دانشگاه تهیه شده است

عنوان پایان‌نامه: تبیین ویژگی‌های تصویری دیو و فرشته در تصویرسازی‌های

چاپ سنگی دوره‌ی قاجار

استاد راهنما: جناب آقای دکتر محمد خزائی

استاد مشاور: جناب آقای پرویز حاصلی

نام دانشجو: سید طاهر موسوی

شماره دانشجویی: ۸۴۷۴۹۶۰۰۲

رشته: تصویرسازی

چکیده:

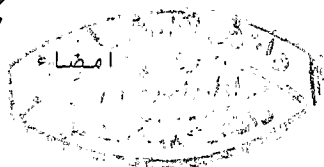
دو اصل خیر و شر، پایه و اساس اعتقادات ایرانیان باستان پیش از زرتشت بوده، و در ادامه‌ی آن نیز در مذاهب گوناگون پس از آن ابراد شده است. جایگاه مظاهر خیر و شر در نگارگری ایرانی نیز از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. فرشته و دیو به عنوان مهمترین مظاهر دو اصل خیر و شر در آثار با موضوعات اساطیری، حماسی، مذهبی، و عامیانه‌ی قبل و بعد از اسلام کاربرد فراوان دارند. با توجه به اهمیت هنر دوره‌ی قاجار و اهمیت چاپ سنگی در تصویرسازی این دوره، شکل فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی دوره‌ی قاجار، بررسی و مورد مطالعه قرار گرفته است. رساله‌ی حاضر در سه فصل تدوین شده است: ۱- مفاهیم و کلیات که به مفهوم خیر و شر در فرهنگ تصویری ایران می‌پردازد. ۲- تصویر فرشته و دیو در حوزه‌های مختلف هنری دوره‌ی قاجار. ۳- فرشته و دیو در تصاویر چاپ سنگی قاجار. کلام آخر اینکه در دوره‌ی قاجار، فرشته نسبت به دیو تنوع بیشتری دارد.

کلید واژه: خیر و شر - زرتشت - نگارگری ایرانی - فرشته - دیو - اساطیر - حماسه -

مذهب - عامیانه - قاجار - چاپ سنگی - تصویرسازی .

نظر استاد راهنما: برای چاپ در نشریات مربوط به دانشگاه مناسب است.

امضاء

تاریخ ۱۵/۱۱/۸۷

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۱۳	فصل اول : مفاهیم و کلیات
۱۴	۱- خیر و شر در فرهنگ و تمدن ایران
۱۶	۲- فرشته و دیو به عنوان نمادهای خیر و شر
۱۹	۳- فرشته و دیو در ادبیات و فرهنگ ایران قبل و بعد از اسلام
۱۹	فرشته در قبل از اسلام
۲۰	دیو در قبل از اسلام
۲۳	فرشته در اسلام
۲۶	دیو در اسلام
۲۹	۴- تصویر فرشته و دیو در فرهنگ بصری ایرانیان قبل و بعد از اسلام
۳۰	تصویر فرشته در قبل از اسلام
۳۸	تصویر دیو در قبل از اسلام
۴۳	تصویر فرشته در بعد از اسلام
۴۶	تصویر دیو در بعد از اسلام
۵۱	فصل دوم : تصویر فرشته و دیو درحوزه های مختلف دوره ی قاجار
۵۷	۱- عیدی سازی
۶۱	۲- نقاشی پشت شیشه
۶۴	۳- کتابهای مصور
۶۷	۴- دیوار نگاره ها
۶۸	نماهای خارجی بنا
۷۳	داخل بناها

۷۸	سقاتالارها
۸۷	۵- نقاشی قهوه خانه
۹۴	فصل سوم: فرشته و دیو در تصاویر چاپ سنگی قاجار
۹۵	۱- سیر تحول چاپ سنگی
۹۹	موضوعات کتب چاپ سنگی
۹۹	الف- ادبیات کلاسیک فارسی
۱۰۲	ب- ادبیات مذهبی
۱۰۴	ج- ادبیات عامیانه
۱۰۶	د- کتابهای ترجمه شده
۱۰۸	ساختار در آثار چاپ سنگی دوره ی قاجار
۱۱۳	۲- فرشته و دیو در تصویرسازی های چاپ سنگی
۱۱۴	الف- تنوع فرم در فرشته و دیو
۱۱۴	فرم فرشته
۱۲۰	فرم دیو
۱۲۴	ب- سیر تاریخی فرم فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی
۱۲۸	ج- تأثیر موضوع بر فرشته و دیو
۱۳۵	۳- بررسی عوامل اصلی در گرایش حاکم
۱۳۵	الف- رجوع به گذشته
۱۴۸	ب- رجوع به غرب
۱۴۹	ج- قابلیت ها و محدودیت های تکنیکی
۱۵۰	د- نگرش مردم
	نتیجه گیری

پیشگفتار

در طول تاریخ همواره پدیده های بسیاری بوده تا انسان را به حیرت وادارد و هرگاه انسان با چنین پدیده هایی روبرو می شده ، در پی علت و چگونگی آن ، به فراخور ذهن خود به پاسخهایی می رسیده که این پاسخها در نظرات ، اعتقادات ، فرهنگ و تمدن گروه های بشری تأثیر مستقیم داشته است .

این پدیده ها که کنکاش همیشگی ذهن انسان بوده ، به دو دسته تقسیم می شوند ؛
۱- پدیده های طبیعی مانند : خورشید ، ستارگان ، آتشفشان ، سیل ، زلزله ، ... ۲- پدیده های ما فوق طبیعی مانند : خدا ، روح ، جن ، دیو ، شیطان ، فرشته ، پری و ...
از آنجا که انسان برای شناخت و برخورد با پدیده های مورد نظر به خصوص پدیده های ما فوق طبیعی و ماورایی ، ابزار و تجربه ی کافی نداشته به تخیل و داستان پردازی رو آورده تا حداقل در این حوزه بر آن ها غلبه نماید .

موجودات ماورایی به دو گروه خیررسان و شررسان تقسیم می شوند . در واقع انسان هر گاه در خیالات خود با موجود شررسانی روبرو می شده ، برای غلبه با آن به نیروهای خیررسان متوسل می شده و با کمک آنها بر موجود شرور و اهریمنی پیروز می شده است .

مطالعه بر روی این موجودات ما را با تاریخ ، فرهنگ ، فولکلور ، اختراعات و زندگی نیاکانمان آشنا می کند ، تا با توسل به این شناخت بتوانیم آینده مان را بهتر رقم بزنیم . از طرفی شناخت وجوه مثبت و منفی آنها ، نوعی آسیب شناسی فرهنگی محسوب می شود و باعث می شود انسان از دام خرافات مصون بماند .

اساتید ارجمند جناب آقای دکتر خزایی، جناب آقای شریفی و جناب آقای حاصلی، راهنمایی های بی شائبه ی شما ناهمواریهای گردآوری رساله را بر من آسان نمود. به احترامتان می ایستم و صمیمانه از شما تشکر می کنم.

از عزیزان ، دکتر محسن میهن دوست ، دکتر محمد جعفر یاحقی ، دکتر جهانگیر کازرونی ، آقای مهدی مرادی، آقای تقی اسفندیار، آقای صدرالدین خیرآبادی، خانم مریم جلالی ، اساتید محترم دانشکده ی هنر شاهد، مدیریت و پرسنل بخش مخطوطات کتابخانه ی آستانقدس رضوی، مدیریت و پرسنل کتابخانه ی دانشکده ی الهیات و دانشکده ی ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد، پرسنل موزه ی مردم شناسی آستانقدس رضوی و همه ی دوستانی که در این امر مرا یاری کردند، سپاسگزارم .

در آخر از زحمات بی دریغ و همیشگی یار و یاورم فتانه علیدوست بی نهایت قدردانی می کنم.

مقدمه

الف - کلیات تحقیق

تعریف مسئله و سؤالهای اصلی تحقیق

همواره در هنر شرقی و به خصوص هنر ایرانی دو نیرو یا دو قطب مخالف و متضاد وجود داشته که متأثر از تمدن و تفکر آن سرزمینهاست. این دو نیروی متضاد در طی دورانها نامهای متعددی داشته اند و در هر دوره کارگزاران و نمایندگانی داشته اند که مسئولیت ها و وظایف گوناگونی را عهده دار بوده اند. شمار بسیاری از آثار هنری ایران چه در قبل و چه در بعد از اسلام ، صحنه ی برخورد و تقابل این دو نیرو است . بشر همواره نسبت به یک نیرو جاذبه و نسبت به دیگری دافعه داشته است و آنها را به

نیروهای خیر و شر تعبیر کرده است. ایزدان و فرشتگان، نمایندگان نیروی خیر و مخلوق اهورامزدا یا خداوند یکتا هستند و دیوان، اژدها، شیطان و ... از نمایندگان نیروی شر و مطیع فرمان اهریمن یا ابلیس هستند.

فرشته و دیو به عنوان نمادهای خیر و شر در آثار تصویری حماسی و اساطیری قبل از اسلام و همچنین در آثار تصویری حماسی، عامیانه، عرفانی و مذهبی بعد از اسلام حضوری چشمگیر دارند.

بدیهی است که شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خاص دوره ی قاجار در ایجاد حوزه های مختلف هنری از جمله: عیدی سازی، نقاشی پشت شیشه، چاپ سنگی، دیوارنگاری، نقاشی قهوه خانه و ... و همچنین شکل فرشته و دیو در این حوزه ها بی تأثیر نبوده است.

ظهور و رواج چاپ سنگی یکی از امکاناتی بود که در این دوره اتفاق افتاد و از آنجا که چاپ سنگی خود را بیشتر در تصویرسازی نشان داد، تصویرسازی های این دوره حائز اهمیت هستند. نگارنده در پی آن است که شکل و شمایل فرشته و دیو را در آثار چاپ سنگی این دوره مورد مطالعه قرار دهد و مشخص کند که: ۱- دیو و فرشته در تصویرسازی های چاپ سنگی دوره ی قاجار به چه صورت هایی تصویر شده اند؟ ۲- گرایش بصری حاکم در تصاویر فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی دوره ی قاجار چیست؟

فرضیه‌ها

فرض نگارنده بر آن است که تصاویر دیو و فرشته در آثار چاپ سنگی دوره ی قاجار از تنوع بسیاری برخوردار باشند و متأثر از هنر ایران قبل از اسلام، هنر ایران بعد از اسلام و هم تأثیر گرفته از هنر غربی باشند. همچنین نگارنده حدس می زند که شکل فرشته نسبت به دیو در این آثار، از تنوع بیشتری برخوردار باشد.

سابقه و پیشینه تحقیق

با بررسی و گشت و گذار در آثار چاپی معلوم شد که در مورد تصویر دیو و فرشته در دوره ی قاجار تحقیق کاملی صورت نگرفته است. البته تحقیقات پراکنده ای در مورد دیو و فرشته در فرهنگ عامه ی ایرانی صورت پذیرفته که منحصر به دوره ی قاجار نمی باشد. با توجه به اینکه در دوره ی قاجار چاپ سنگی و در بخشی دیگر رنگ روغن و نقاشی قهوه خانه رواج پیدا می کند، نگارنده حدس می زند که این تحولات باید در

تصویر کردن دیو و فرشته (به عنوان نمونه هایی از موجودات فوق ماده) تأثیر گذاشته باشد . این در واقع موضوعی است که نگارنده رابرآن داشته تا به پژوهش فوق بپردازد .

کسانی چون : « استاد علی اکبر دهخدا » ، « محمد علی پادشاه متخلص به " شاد " » ، « دکتر محمد جعفر یاحقی » ، « ژان شوالیه و آلن گربران » در فرهنگ های لغاتشان و « دکتر غلام حسین مصاحب » در دایرةالمعارف فارسی خود در مورد چیستی این دو موجود به اختصار مطالبی گفته اند .

کسانی هم به طورخاص تر این دو موجود را در دوره ی ایران باستان مورد مطالعه قرار داده اند .

دکتر « مهرداد بهار » در کتاب *پژوهشی در اساطیر ایران* ، مطالبش را به سه بخش تقسیم کرده است : بخش نخست در مورد آفرینش جهان و موجودات و آفریدگار است که در قسمتی از آن از ایزدان مینوی و اهریمن و دیوان سخن می گوید و به معرفی آنان می پردازد . در بخش دوم کتاب از آفرینش انسانها و قهرمانان و زندگی آنان سخن می گوید و بخش سوم کتاب را به جهان پس از مرگ اختصاص داده است . این کتاب از آنجا که هر بخش را با جزئیات کامل و دقیق و موشکافانه توضیح می دهد ، کتاب مرجع و کاملی برای تحقیقات دیگر به حساب می آید .

خانم « عصمت عرب گلپایگانی » کتابی با عنوان *اساطیر ایران باستان* نوشته است که در آن از چگونگی پیدایش آیین آریایی و نخستین قبیله های ایرانی ، چگونگی پیدایش دین ، پیدایش فره زرتشت و تولد او و همچنین اعتقادات و آداب و رسوم ، جشنها و آتش و تقدس آن و حتی ازدواج و مراسم دفن مردم ایران باستان ، به طور کامل سخن رانده است . ایشان در بخشی از کتاب به نقل از بندهشن ، نوشته اند که اهورا مزدا ابتدا شش امشاسپند را به نامهای بهمن ، اردیبهشت ، شهریور ، سپندارمذ ، خرداد و مرداد را آفرید و سپس ایزدان را به نامهای سروش ، مهر ، ایزد آب یا آناهیتا ، ماه ، آذر ، آسمان ، ... را برای کمک به امشاسپندان آفرید . ایشان وظایف و ویژگیهای هر یک را مفصل شرح داده است . در بخش نیروهای شر نیز ابتدا به شرح و تفصیل کماریکان که نیروهای مقابل امشاسپندان هستند ، پرداخته است . کماریکان عبارتند از : اکمنه ، ایندره ، سوروه ، ناوانکهنی تیا ، ثوروی و زئیریش می باشد . سپس به دیوانی مانند میتوخت ، دیو خشم ، آگه تش ، چشمک ، بوشاسب ، سیج و ... و وظایف و ویژگیهای هر یک پرداخته است .

این کتاب به کلی گویی پرداخته و حالت مرجع دارد و به این خاطر برای مطالعه و تحقیق در مورد عقاید ایرانیان باستان بسیار کارگشاست.

آقای «رحیم عیفی» در کتاب *اساطیر و فرهنگ ایران*، جدا از مطالبی پیرامون اساطیر ایران باستان، به توضیح و تشریح واژه های مربوط به اساطیر می پردازد و به این دلیل این کتاب کاربردی شبیه فرهنگ نامه دارد.

آقای «وستا سرخوش کرتیس» در کتاب *اسطوره های ایرانی*، آقای «جان هینلز» در کتاب *شناخت اساطیر ایران* و «ا. جی. کارنوی» در کتاب *اساطیر ایرانی*، هر کدام ضمن تصاویر زیادی از ایزدان و موجودات اهریمنی در حوزه های مختلف به جا مانده از گذشته، به معرفی آنان پرداخته اند.

در این بین کسی که با حساسیت بیشتری به این مسائل پرداخته است، آقای «آرتور کریستنسن» است که در کتاب *آفرینش زیانکار در روایات ایرانی* به معرفی نیروهای شر می پردازد. او با رویکردی تخصصی و با جزئیات بیشتر به طور خاص، اهریمنان و دیوان را در یشتها، وندیداد، ادبیات ایرانی میانه، در حماسه های نو ایرانی و همچنین تفاوت دیوان عربی با دیوان ایرانی را مورد مطالعه قرار می دهد. دیوانی همچون پریکا، بوشینستا، اپ ورت، سنوینک، اژی دهاک و ... موجودات اهریمنی دیگری از جمله پری و اژدها در افسانه های ایرانی و شیاطین و اجنه در عقاید عرب، از موضوعات مورد مطالعه ی او در این کتاب هستند.

از آنجا که «پری» در دوره ی ایران باستان، موجودی اهریمنی و در دوره ی اسلامی موجودی الهی و ربانی بوده، رابطه ی این موجود را با دیو و فرشته در کتاب *سایه های شکار شده نوشته ی «بهمن سرکاراتی»* و همچنین در کتاب *زبان رمزی قصه های پریوار نوشته ی «م. لوفلر-دلاشو»* با ترجمه ی «جلال ستاری» می توان جستجو کرد.

«زکریابن محمدبن محمودالمکونی القزوینی» در کتاب *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات* بر آفریده ها و مخلوقات تأکید دارد. او موجودات عجیب و غریب، آسمانها و هر آنچه در اوست، زمین و زیرزمین، مشخصات و اعضای بدن انسان، مفاهیم باطنی از قبیل: خیال، وهم و حافظه، دیدنی ها و نادیدنی های عالم، همه را مورد مطالعه قرار داده است. در بخشی از کتاب به انواع فرشته و دیو می پردازد و آنها

را به همراه تصویر معرفی می کند. البته قابل ذکر است که صحت و سقم مطالب کتاب به طور کامل مشخص نیست. این کتاب با نثری قدیمی و بدون منابع و مأخذ است.

آقای « عباسعلی کامرانیان » در کتاب فرشته ها و خانم « فریبا چناری » در کتاب پژوهشی در حقیقت ملائکه (فرشتگان) ، به معرفی فرشتگان و شرح ویژگی ها و وظایف آنان در دین اسلام پرداخته اند.

آقای « علیرضا رجالی تهرانی » در کتاب فرشتگان ، تحقیقی قرآنی ، روایی و عقلی ، حقیقت و چیستی فرشتگان ، ویژگی ها و اوصاف فرشتگان ، شکل ظاهری فرشتگان ، اصناف و مراتب فرشتگان و وظایف فرشتگان را به طور مفصل توضیح می دهد. او در مورد شکل فرشتگان معتقد است که همه ی فرشتگان بال و پر دارند و چهره ی زنانه یا دخترانه ی فرشتگان را یک عقیده ی خرافی می داند.

خانم « فریبا چناری » در کتاب پژوهشی در حقیقت شیطان ، آقای « محمد ناصری » در کتاب چهره ی شیطان در قرآن ، آقای « کریم برزگر » در کتاب شیطان شناسی هر کدام به نحوی به معرفی شیطان¹ و شرح ویژگی های آن می پردازند. آقای « احمد زمریدیان » در کتاب شیطان کیست و آیات شیطانی چیست ، توضیحات مفصلی در مورد شیطان می دهد و پس از معرفی جن به تفاوت آن با شیطان می پردازد. آقای « زین العابدین دستداده » در کتاب جن و شیطان در ادبیات و ادیان ، نیز به تفاوت آن دو در ادبیات و ادیان و مذاهب مختلف می پردازد.

آقای « محسن میهن دوست » در بخشی از کتاب پژوهش عمومی فرهنگ عامه با عنوان پدیده های وهمی رمزی دیرسال در جنوب خراسان ، به پدیده هایی مانند آل ، دیو ، یول (غول) ، جن و پری ، مردآزما، علی خونگی (بختک) و ... از نگاه مردم عامه می پردازد و با معرفی آنها ، ویژگی های آنها را از گفته ها و نظرات مردم جنوب خراسان ارائه می دهد. آقای میهن دوست به توضیح مختصری بسنده کرده اند. اما آقای « محمود رضا اکرامی فر » در کتاب از ما بهتران همین موجودات را در فرهنگ و ادبیات عامیانه ی خراسان بزرگ شامل شعرها ، ترانه ها ، لالایی ها، قصه ها ، افسانه ها ، مثل ها ، حکایت ها و ... مورد بررسی قرار داده اند.

¹ - شایان ذکر است که در دین اسلام به جای ایزد، فرشته و به جای دیو، شیطان حضور دارد.

کسانی همچون: «آرزو انواری»، «نسترن صفاری»، «محمد محمدی»، «علی بلوکباشی»، «جویا جهان بخش»، «بهنام کامرانی»، «کامروز خسروی جاوید»، «مریم بید مشکی»، «علی سلطانی»، «محسن میهن دوست»، «نوشین نفیسی» و «هلنا شین دشت گل»... در خصوص دیو و فرشته در نشریات مختلف به ارائه ی مقاله پرداخته اند. خانم «نیلوفر محمدی تهرانی» و خانم «هلنا شین دشت گل» در پایان نامه های خود، موجودات وهمی و خیالی شررسان در هنرهای تصویری ایرانی را مورد مطالعه قرار داده اند.

آقای «علی بلوکباشی» در کتاب *قهوه خانه های ایران* به موضوع قهوه خانه در دوره ی قاجار ایران پرداخته است. بنا و معماری قهوه خانه های اولیه، اسباب قهوه خانه، قهوه چی ها، قلیاندار ی ها، نقالی، نقاشی قهوه خانه، لوطیان، پهلوانان و قهوه خانه های کنونی تهران از مواردی است که ایشان در این کتاب به آنها پرداخته است. در بخش نقاشی قهوه خانه، به توضیح چگونگی ایجاد نقاشی قهوه خانه، معرفی نقاشان این مکتب و ارائه ی آثار آنان پرداخته است. از آنجا که نقاشی قهوه خانه بخش کوچکی از این کتاب است، به اطلاعات محدودی از این نوع نقاشی بسنده شده است. اما آقای «هادی سیف» در کتاب *نقاشی قهوه خانه* به طور تخصصی و کامل در این مقوله صحبت کرده اند.

آقای «عبدالمجید شریف زاده» در کتاب *دیوارنگاری در ایران* به دیوارنگاره های دوره ی زند و قاجار در شیراز، تکنیک های دیوارنگاری و نقاشان و دیوارنگاران آن دوره پرداخته است که برای تحقیق پیرامون دیوارنگاری ایران، اطلاعات مفیدی را به محققین ارائه می کند.

خانم «معصومه رحیم زاده» در کتاب *سقاتالارهای^۲ مازندران* به معرفی بخشی از دیوارنگاره های ایران که مختص استان مازندران است، به همراه تصاویر بسیار، پرداخته است.

آقای «علی اصغر میرزایی مهر» در کتاب *نقاشی های بقاع متبرکه در ایران*، به بخش دیگری از دیوارنگاره های ایران که شامل نقاشی های مساجد، امامزاده ها و بقاع در شهرهای مختلف ایران می شود، توجه کرده و به همراه تصاویر زیادی آنها را در این کتاب گردآوری کرده است.

^۲ - در فصل دوم، درباره ی سقاتالارها صحبت شده است.

خانم « شهلا بابازاده » در کتاب *تاریخ چاپ در ایران* ، ورود و شروع چاپ سنگی در ایران ، چاپگرها ، چاپخانه ها ، تصاویر ، صحافی ، مهرها و دست نوشته ها را مورد مطالعه قرار می دهد. او همچنین از افرادی نام می برد که در شروع و رواج چاپ سنگی در ایران نقش بسزایی داشتند .

آقای « محمد هادی محمدی » و خانم « زهره قایینی » در کتاب *تاریخ ادبیات کودکان ایران* ، جلد سوم که مربوط به دوره ی قاجار و مشروطه است ، در مورد ویژگی های تصویرگری در آن دوره و همچنین تصویرگران ، چاپ سنگی و تکنیک های دیگر مورد استفاده در دوره ی قاجار ، به تفصیل سخن گفته اند ، که بی شک تحقیق و منبعی بسیار مفید خواهد بود .

خانم « صدیقه سلطانی فر » در کتاب *فهرست کتب چاپ سنگی ...* ، « پیتر ولینداموری و سوسن افشار » در کتاب *فرهنگ هنر و هنرمندان* ، « اولریش مارزولف » در کتاب *آلبوم شاهنامه* و مقاله ای با عنوان *هنر تصویرگری در کتاب های چاپ سنگی زمان قاجار* ، « دکتر عبدالمجید حسینی راد » و « زهرا خان سالار » در مقاله ای با عنوان *بررسی کتاب های چاپ سنگی مصور دوره ی قاجار* ، « دکتر جهانگیر کازرونی » در مقاله ای با عنوان *طراحی استادانه ، همراه با تخیل عجیب و غریب و « الهام هراتی »* در مقاله ای با نام *جلوه هایی از گرافیک در چاپ سنگی ایران* ، هر کدام به نوعی در مورد تاریخ ، ویژگی ها و محدودیت های تکنیک چاپ سنگی و آثار چاپ شده با این روش ، مطالب مفیدی را در خدمت علاقمندان قرار داده اند. به جز افراد فوق ، کسان دیگری هم در این زمینه ها آثاری در حد کتاب ، مقاله و پایان نامه داشته اند ، اما همه ی افرادی که اسمشان برده شد یا نشد ، هیچکدام به صورت خاص به شکل فرشته و دیو در دوره ی قاجار نپرداخته اند.

اهداف و کاربرد

لذا نگارنده قصد دارد با بررسی موشکافانه ی شکل فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی قاجار ، به شناخت ویژگی های بصری هر یک در هنر گذشته ایران کمک نماید و از طرفی تصویرگران را به استفاده از قابلیت های بیانی آنان در تصویرسازی معاصر ترغیب نماید. این پایان نامه می تواند به تحقیقاتی که مراکز پژوهشی هنر در زمینه ی نقاشی و تصویرسازی دوره ی قاجار انجام می دهند ، کمک شایانی نماید. نگارنده امیدوار است، این مقال مفید و انگیزه ی کوچکی برای پژوهش های بعدی شود. انشا... .

روش انجام تحقیق و روش گردآوری اطلاعات و ابزار آن

روش انجام تحقیق، توصیفی است و گردآوری اطلاعات این پژوهش به روش کتابخانه ای و میدانی با ابزاری همچون مصاحبه، مشاهده و تصویربرداری صورت گرفته است.

جامعه ی آماری، روش نمونه‌گیری و تعداد نمونه‌ها

جامعه ی آماری پژوهش که شامل ۱۰۰ نمونه از تصاویر کتب مصور شده ی چاپ سنگی قاجار (که در آنها دیو یا فرشته حضور دارند) می باشد، از کتابها، نسخ اصلی چاپ سنگی و جستجو در اینترنت به روش تصادفی انتخاب شده اند.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

نگارنده پس از جمع آوری تصاویر، به توصیف، تجزیه، تحلیل، مقایسه ی آنها با یکدیگر و همچنین مقایسه ی آنها با آثار حوزه های دیگر دوره ی قاجار پرداخته است.

ب - توضیح فصول

فصل اول رساله، در مورد مفاهیم و کلیات سخن می گوید. بخش اول این فصل، در مورد مفهوم خیر و شر در فرهنگ و تمدن ایران صحبت می کند. براساس اندیشه های دینی ایران باستان، جهان به سه بخش تقسیم می شود: اول جهان برین یا جهان روشنایی است. دوم جهان زیرین یا جهان تاریکی است و سوم فضای تهی ما بین این دو که همان برزخ است. بر همین مبنا تخیلی که این سه جهان را ساخته خود نیز به سه حوزه تقسیم می شود: ۱- تخیل مقدس که لایه ی برین را ساخته است. ۲- تخیل نامقدس که به لایه زیرین اختصاص دارد. ۳- نبرد و کشمکش این دو اندیشه که در برزخ صورت می گیرد. چنین نگرشی که از این تفکر ایرانی ناشی می شود، جهان را به دو بخش یا دو قطب تقسیم می کند. این اندیشه از روزگار باستان تا به امروز ادامه یافته است. قطب روشنی، قطب مثبت و زندگی ساز است و قطب تاریکی، منفی و مرگ گرا است. به بیان دیگر ایرانیان پیش از زرتشت، بر این عقیده بودند که دنیای آنان آکنده از انبوه ارواحی است که پاره ای از آنان نیک و سودمندند و پاره ای دیگر مودی و خبیث.

بخش دوم فصل اول، فرشته و دیو را به عنوان نمادهای خیر و شر معرفی می کند. پس از ریشه یابی لغوی کلمه های فرشته و دیو، به انواع و خصوصیات و ویژگی های هر یک در فرهنگ های مختلف می پردازد. در بخش سوم فصل اول، انواع فرشته در

قبل از اسلام شامل امشاسپندان و ایزدان و در مقابل آنان ، دیوان که شامل کماریکان و دیوان کوچکتر می شوند معرفی می شوند. پس از آن فرشته (جبرئیل ، اسرافیل ، میکائیل و عزرائیل ، یمین و یسار ، نکیر و منکر) و دیو (شیطان) در دین اسلام مورد بررسی قرار می گیرد. در بخش آخر این فصل ، با ارائه ی تصاویر انواع فرشته و دیو در قبل و بعد از اسلام ، ویژگی های ظاهری آنها را مورد مطالعه قرار می دهد.

هرگاه سخن از فرشته می شود ، موجودی با مشخصات ظاهری انسان به همراه بالهایی که از پشت آن روئیده ، در ذهن نقش می بندد. فرشتگان ، گاهی به هیبت انسانی بسیار نزدیک شده و گاهی بسیار دورند و حتی قادرند ، تغییر شکل بدهند. اما در هر دو صورت ، صاحب نیروی عظیم اسطوره ای و خارق العاده ای هستند که از توانایی انسان خارج است .

در متون و روایات کهن ، دیوان ، موجوداتی زشت رو و شاخدار و حیلہ گرند که از خوردن گوشت آدمی روی گردان نیستند . اینان اغلب ، سنگدل و ستمکار و از نیروی عظیمی برخوردارند. تغییر شکل می دهند و در انواع افسونگری ، چیره دستند و در داستانها ، به صورتهای دلخواه در می آیند و حوادثی ایجاد می کنند . آنچه که در تصویر اکثر دیوها دیده می شود ، وجود شاخ است . شاخ تنها عنصری است که مختص دیو است و مفهوم جنگ ، خونریزی ، فساد و تباهی را به دنبال دارد . شاخ در هیچ فرشته ای دیده نمی شود، اما بال هم در فرشته و هم در دیو نمود دارد . این به معنی آن است که بال مظهر پاکی و قداست نیست ، بلکه نشانه ی موجودی ورامادی و ورانسانی است .

در فصل دوم ضمن معرفی حوزه های مختلفی که در دوره ی قاجار رواج داشتند ، جایگاه فرشته و دیو در این حوزه ها مورد بررسی قرار گرفته است. در دوره ی قاجار برخی اتفاقات روشنفکرانه در تقابل با تعصبات ملی و مذهبی ، باعث شد تا هنر در حوزه های مختلفی بروز کند. در این مقال فقط حوزه هایی بررسی شده اند که دیو و فرشته در آنها به ایفای نقش پرداخته اند . این حوزه ها عبارتند از : عیدی سازی ، نقاشی پشت شیشه ، کتابهای مصور ، کتب چاپ سنگی ، دیوار نگاره ها ، سقالاتارها ، نقاشی قهوه خانه . شکل دیو و فرشته در این حوزه ها متأثر از هم بوده و بسیار به هم شبیه اند . در واقع هر هنری که نسبت به دیگران قدیمی تر بوده ، خط دهنده ی بقیه بوده است.

فصل سوم مختص تصاویر فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی قاجاری است.

در بخش اول فصل سوم ، سیر تحول و ورود چاپ سنگی به ایران ، انواع کتاب هایی که به روش چاپ سنگی انتشار یافتند و همچنین ساختار تصاویر این کتاب ها مورد بررسی قرار گرفته است. دیو و فرشته در کتابها و داستانهای بیشماری از کتابهای چاپ سنگی نقش آفرینی می کنند. در ادبیات کلاسیک فارسی ، می توان به ؛ شاهنامه فردوسی (اکوان دیو ، دیو سپید) ، کلیات سعدی ، خمسه ی نظامی ، عجایب المخلوقات (دیو ها و فرشته ها ی بسیاری از دین اسلام) ، رستم نامه (نره دیو ، هژبر ، ارچنگ دیو ، دیو سپید) اشاره کرد. در ادبیات مذهبی می توان ، حمله ی حیدری ، تاقدیس ، اخبار نامه ، رموز حمزه ، انوار سهیلی ، بحر طویل ، قصص الانبیاء ، طوفان البکاء ، اسرار الشهداء ، جامع المعجزات ، معراج نامه ، هزار مسئله و مجالس المتقین را نام برد. در ادبیات عامیانه می توان ، بهرام و گلندام (صیفور دیو) ، خرم و زیبا ، امیر ارسلان نامدار (فولاد زره دیو ، الهاک دیو ، عنتر غول) ، نوش آفرین و گوهر تاج ، فلک ناز و خورشید آفرین (دیو زن) ، شاهزاده هرمز ، نوش آفرین نامه (علقمه دیو ، زیغم دیو ، دیلم دیو) ، هزار و یک شب و خسرو دیوزاد (خسرو دیوزاد ، اورنگ دیو) را نام برد. در کتب ترجمه شده ای که دیو و فرشته در آن وجود دارند، کتاب الف النهار (هزار و یک روز) قابل ذکر است.

داستانهایی که در سطور بالا نامشان برده شد ، در واقع داستانهایی هستند که نگارنده در پی تحقیق ، تصویر دیو و فرشته را در آنها دیده است و مطمئناً داستانهای دیگری نیز در این دوره وجود دارند که در آنها دیو و فرشته به هنر نمایی می پردازند و از چشم کم سوی نگارنده دور مانده اند.

بخش دوم فصل سوم به ویژگی های فرمی فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی قاجار اختصاص دارد. در جمع آوری تصاویری که به عنوان جامعه ی آماری این رساله در نظر گرفته شده اند تا حدی تلاش شده که تعداد آنها به ۱۰۰ عدد برسد و پس از آن دیگر تصویر بهتر ، زیباتر و یا خاص تری مد نظر نبوده لذا گرد آوری تصاویر در این مجموعه به صورت تصادفی است و هر تصویر چاپ سنگی که در آن دیو یا فرشته به کار رفته در این مجموعه قرار گرفته است .

تنوع در شکل فرشتگان در این آثار ، نگارنده را بر آن داشت تا آنها را گروه بندی کند. نوع اول : فرشتگانی که اندامی کاملاً انسانی به همراه دو بال دارند ، به طوری که اگر بال ها از این شخصیت ها حذف شود ، هیچ فرقی با پیکره های انسانی زنانه ندارند .

پیکره و اندام آنها ، نازک ، ظریف و زنانه است ، اما نشانی از سینه های برآمده و زنانه در آنها نیست . تصویرساز از پاکی و ظرافت زنان استفاده کرده و فرشتگان را از این حیث به زنان شباهت داده است . بال های این فرشتگان در اندازه های مختلف و به اشکال متفاوت از پشت بدن فرشته روییده اند . اکثر این فرشتگان ، بجز موارد اندک ، تاجی بر سر دارند که نشان از قداست ، ارزش و اعتبار آنها در نزد خداوند است . چهره ی این فرشتگان ، با چشمانی درشت ، ابروانی پهن و گاهی پیوسته ، بینی نازک و ظریف ، لبانی مینیاتوری و موهای بلند و موج دار ، زیبایی زنانه ای دارد . لباس این فرشتگان ، لباسی فاخر و شاهانه است که در شخصیت های انسانی دیده می شود . نوع دوم : نوع دوم فرشتگانی هستند که بدن کاملی ندارند . اکثر این فرشتگان ، سر ، دو دست ، بالا تنه و بال دارند و پایین تنه ی آنها معمولاً در ابرها پنهان است . این فرشتگان همیشه در قسمت های بالای کادر و در آسمان ها قرار دارند و هیچگاه در روی زمین تصویر نشده اند . نوع سوم : نوع دیگری از فرشتگان ، به شکل پرندگان و حیواناتی مانند گاو ، اسب ، شیر هستند که بال دارند و یا پرندگانی که سر انسان دارند . به عبارت دیگر ، در آنها دو یا سه گونه جاندار متفاوت با هم تلفیق شده اند . نوع چهارم : گروه دیگر ، فرشتگانی هستند که پیکره ی انسانی دارند . اعضای بدن آن ها با انسان ها هیچ تفاوتی نمی کند . این فرشتگان ، تنها فرشتگانی هستند که بال ندارند . نوع پنجم : در این فرشتگان گروه دیگری نیز هستند که از نظر ارزش در پایین ترین درجه قرار دارند . آن ها یا فرشتگانی هستند که از فرمان خداوند سر پیچی کرده اند و یا فرشتگانی هستند که مسئول عذاب دادن آدمیان در قیامت هستند . اکثر آنها تاج بر سر ندارند . این یکی از نشانه های بی ارزشی آنها نسبت به گروه اول است . آن ها بجز دامنی کوتاه ، لباس دیگری بر تن ندارند و از این حیث با دیگر فرشتگان بسیار متمایزند .

دیوان را نیز در آثار چاپ سنگی از نظر فرمی می توان به گروه های زیر تقسیم کرد : نوع اول : دیوانی که اندام انسانی دارند و قادرند از اعضای بدنشان به مانند انسان ها استفاده کنند ، اما جثه ای عظیم تر از انسان دارند . قدرت بدنی و توانمندی که در ماهیچه های بدنشان ، به همراه سیبیل و ریشی که در چهره ی اکثر آنها دیده می شود . سطح بدن اکثر دیوان به صورت خال خال است و در آن ، نقطه هایی منظم و کنار هم که به صورت یکسان در سطح بدن پراکنده شده اند ، دیده می شود که باعث شده خالها ، در برخی ، جنبه ی تزئینی پیدا کنند . بعضی از آنها دمی به سان دم شیر دارند . شاخ عضو